

УДК 26: 172.15(091)

Л. Й. Кондратик – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії і релігієзнавства інституту соціальних наук Волинського національного університету імені Лесі Українки;

О. В. Кондратик – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії і релігієзнавства інституту соціальних наук Волинського національного університету імені Лесі Українки

Початкові етапи українського релігієзнавства

*Роботу виконано на кафедрі філософії
і релігієзнавства ВНУ ім. Лесі Українки*

Охарактеризовано два етапи розвитку академічного релігієзнавства в Україні – від половини XIX ст. до першої третини XX ст. Виокремлено критерії членування історії релігієзнавчої думки, проаналізовано специфіку кожного з етапів та основні підходи.

Ключові слова: релігія, цивілізація, поступ, еліта, диференціація, святе, профане, містицизм.

Кондратик Л., Кондратик О. Начальные этапы украинского религиоведения. Рассматриваются два этапа развития академического религиоведения в Украине – с I половины XIX до 1-й трети XX в. Выделены критерии членения истории религиоведческой мысли, проанализирована специфика каждого этапа, охарактеризованы основные подходы.

Ключевые слова: религия, цивилизация, развитие, элита, дифференциация, святое, профанное, мистицизм.

Kondratyk L., Kondratyk O. Initial Stages of Study of Religion in Ukrainian. In the article two stages of development of academic study of religion in Ukraine – from the middle of XIX century to first third of XX century are defined. The criteria of division of history of religion thought are selected, a specific of each stage is analysed, description of basic approaches is given.

Key words: religion, civilization, advancement, elite, differentiation, sainted, profan, mysticism.

Постановка наукової проблеми та її значення. Дослідження релігієзнавчого доробку видатних учених, мислителів, громадсько-політичних діячів України, які активізувалися останнім часом, актуалізують потребу періодизації вітчизняної релігієзнавчої думки. Виокремлення певних етапів у розвитку релігієзнавства дає змогу впорядкувати, систематизувати історико-релігієзнавче знання, а відтак простежити тривалість і перервність української релігієзнавчої думки, побачити якісні зрушення у процесі її розвитку, об'ємніше уявити здобутки наших релігієзнавців на тлі європейської і світової соціально-гуманітарної науки.

Мета пропонованої статті – на основі значимих критеріїв виокремити основні етапи розвитку академічного релігієзнавства в Україні та характеризувати щодо змісту два початкові періоди в його розвитку.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування його результатів. Першу спробу періодизації становлення вітчизняного знання про релігію здійснив А. Колодний. Учений вважає, що українське релігієзнавство своїм корінням сягає доби Київської Русі, коли з'являються писемні твори, у яких із певних конфесійних позицій описуються релігійні процеси на давніх українських теренах.

Як окрема сфера наукового знання релігієзнавство починає складатися лише у другій половині XIX ст. Цей етап учений пов'язує насамперед з іменами М. Драгоманова й О. Потебні. До цього, стверджує А. Колодний, релігієзнавство в нас розвивалося загалом в його богословській формі, не на рівні професійної зайнятості, а як доповнення до дослідження інших проблем суспільного чи духовного життя, дослідження історії України. Воно формувалося переважно в контексті суспільно-політичної і філософської думки України XVII–XX ст. Українські мислителі прагнули не просто в загальнотеоретичному плані з'ясувати, що таке релігія, у чому її особливість як духовного явища. У своїх розвідках вони насамперед розкривали її функціональну значимість, роль у національному розвитку України. А оскільки, наголошує вчений, значення різних конфесій у поступі українства було надто суперечливим, то це й зумовило різні оцінки українськими духовниками релігійного феномену, його впливу на процеси національного життя, хоч усі вони так чи інакше прагнули поставити християнство на службу національному розвою.

На думку А. Колодного, становлення релігієзнавчої думки України відбувалося переважно у двох дисциплінарних сферах – філософії релігії та її історії. Але якщо здобуток останньої вже ввійшов у знятому вигляді в науковий ужиток сучасного українського релігієзнавства, то думки вітчизняних мислителів з окремих проблем філософії релігії так і залишаються незатребуваними [4, 1–2]

Погоджуючись загалом із таким підходом до періодизації історії українського релігієзнавства, зазначимо, що її академічний період має свої особливі етапи, які характеризують специфічні стадії його розвитку. Вочевидь важливими критеріями виокремлення етапів розвитку релігієзнавчої науки в Україні є теоретична завершеність і оригінальність релігієзнавчих побудов окремих учених або шкіл, їх евристичні можливості та предметна зорієнтованість, процеси інституціоналізації. З урахуванням вищезазначеного і пропонується одна з можливих систем періодизації становлення та розвитку академічного релігієзнавства в Україні.

Період академічного релігієзнавства в Україні включає такі етапи: становлення академічного релігієзнавства (друга половина XIX ст.); розвиток релігієзнавчого знання (поч. XX – 20-ті роки XX ст.); етап інституціоналізації релігієзнавчих досліджень та релігієзнавства в Україні за радянських часів; сучасний етап розвитку релігієзнавства в умовах незалежної України.

Як уже було зазначено, основними посталями українського релігієзнавства першого етапу є М. Драгоманов та О. Потебня. До здобутків вітчизняного релігієзнавства цього періоду належить також концепція М. Хлебнікова про роль релігії в розвитку цивілізації, ідеї О. Строніна про релігію як чинник суспільного розвитку й ін. Стисло зупинимось на цьому.

Унесок М. Драгоманова у скарбницю українського релігієзнавства полягає у своєрідному вирішенні ним питань про соціальну роль релігії, значення церкви в історичному розвитку людства, про зв'язок релігії і церкви із суспільним та культурним життям певної спільноти. Особливо потрібно звернути увагу на порушену М. Драгомановим проблему “нація і релігія”, а також здійснений із соціологічної перспективи аналіз різних конфесій і, передовсім, протестантизму. Значним є внесок українського соціального мислителя й у вирішення проблеми “релігія – особа – свобода”, у дослідження принципів взаємин між релігією, церквою і державою.

У контексті становлення академічного релігієзнавства в Україні становлять інтерес погляди професора Київського університету М. Хлебнікова (1840–1880) про зв'язок релігії і цивілізації. Учений виходив із того, що цивілізація є ідеальним світом, який вільно створюється людиною над реальним світом й основу її становлять такі поняття, як Бог, добро, право, свобода, держава, естетичні поняття. Соціолог усі цивілізації поділяв на три категорії – чуттєві, утилітарно-реалістичні, ідеалістично-релігійні, які різняться роллю релігії у своєму розвитку. До першої категорії належать ті цивілізації (наприклад, асирійсько-вавилонська в стародавньому світі), “точкою опори” яких є почуттєвість і, передусім, любов. Тут почуттєва любов підноситься до божества і з нею узгоджуються моральні ідеї добра, права, справедливості.

Утилітарно-реалістичні цивілізації відзначаються тим, що в них панівною є державна мораль, а не морально-релігійні начала. Моральні керівні принципи, витлумачені як такі, що корисні співжиттю, стають у цих цивілізаціях державним законом. Такими цивілізаціями є монгольська й китайська.

Ідеалістично-релігійна цивілізація – вищий тип цивілізації. В її основі релігія, яка ідеалістично тлумачить ідею Бога й моральних керівних начал, прагне до духовного життя. Ідеалістичними цивілізаціями є індійська, перська, єврейська, римська та християнська [11].

У період, який аналізується, висловлено плідні думки щодо проблеми “еліта й релігія”. Ще задовго до появи класичних праць Г. Моски, В. Парето, Р. Міхельса елітистські ідеї обґрунтував О. Стронін (1826–1889) – учитель і друг М. Драгоманова. Мислитель виходив із того, що спільною рисою всіх спільнот, у тому числі й суспільства, є їх пірамідальна будова. У вершині піраміди перебуває активна меншість – аристократія, унизу – більшість, демократія, у середині – тимократія. Аристократія є правлячою верствою, натомість демократія і тимократія становлять громадянство, яке не виконує ніякої політичної ролі. Проблема релігії соціолог також трактує в контексті цієї теорії. На його думку, духовне життя суспільства виконує три функції: споглядальну, естетичну й діяльну. Вищим виразом першої є знання, яке включає в себе релігію, філософію та науку; другої – мистецтво (логічне, художнє і практичне); третьої – політика, співжиття. Сповнюють ці функції, відповідно, інтелігенція, уряд (тобто аристократія) і громадянство (тобто тимократія і демократія) [9, 190–210].

Крім зазначених учених і мислителів, з різною мірою послідовності до розвитку релігієзнавчих ідей долучалися й інші дослідники. Зокрема, професор Київського університету С. Гогоцький (1813–1889)

обґрунтовував думку, що ключ до історії лежить у глибинах моралі та релігії, самосвідомості та почуттів, а інший професор цього ж університету – О. Козлов (1831–1901) – працював над розробкою філософського розуміння Бога.

Завершуючи стислий огляд першого етапу становлення академічного релігієзнавства в Україні звернемо увагу на такі моменти. У цей період були закладені підвалини вітчизняного знання про релігію, а тому ідеї, які були висловлені в цей період, вплинули на подальший розвиток цієї галузі гуманістики. Особливо це стосується положень М. Драгоманова та О. Потебні, хоча, якщо взяти до уваги положення О. Шпенглера, А. Тойнбі та сучасні концепції цивілізаційного розвитку, то свою евристичність виявляє і позиція М. Хлебнікова. Наведене свідчить і про те, що багато висловлених ідей були оригінальними, хоча твердити про створення релігієзнавчих концепцій як завершених теоретичних побудов, мабуть, не можна, швидше це були ґрунтовні, але ж все-таки “зсуви” зі “стовбової” дороги своїх зацікавлень. Немає підстав твердити і про значні кроки щодо інституціоналізації релігієзнавства як осібної сфери знання.

Дослідників, які працювали в цей період у царині релігієзнавства, умовно можна виокремити у дві групи. Першу репрезентують М. Драгоманов і О. Потебня, побудови яких були “вплетені” в національний контекст; другу – М. Хлебніков, О. Стронін та ін., які трактували проблему релігії, так би мовити, у чистому вигляді, безвідносно до проблем українського етносу. Соціальну значущість такої належності буде з’ясовано, щойно ми перейдемо до аналізу другого етапу, який охоплює першу третину ХХ ст.

Передусім звертаємо увагу на творчу спадщину діячів українського національного відродження перших десятиліть минулого століття (М. Грушевський, О. Лотоцький, В. Липинський, І. Огієнко, А. Річинський, М. Шаповал та ін.), яка посідає особливе місце в історії вітчизняного вчення про релігію. Аби виявити основні характеристики цього набутку, зрозуміти його значення для становлення українського релігієзнавства необхідно в загальних рисах охарактеризувати їхню діяльність як діяльність окремої групи в тодішньому релігієзнавчому співтоваристві.

В історії розвитку вітчизняного релігієзнавства можна виокремити певні групи, які будуть різнитися між собою за тими чи іншими ознаками, матимуть неоднаковий вплив у науковому співтоваристві, а отже і в суспільстві, та які можуть бути предметом окремого дослідження. Це свідчить про те, що релігієзнавство, як і будь-яке інше знання, згідно із соціологією науки, залежить у своєму розвитку й від суспільних чинників. Серед найважливіших із них є соціально-економічні й соціально-політичні, культурні, загальнонаукові, національні.

Важливо відзначити, що вплив соціальних чинників не означає “суб’єктивізації” знання, хоча й не свідчить про те, що цього можна зовсім уникнути. Зовнішні фактори діють на розвиток релігієзнавчого знання, лише трансформувались у специфічно наукову проблему. Тобто зміна релігієзнавчих орієнтацій передбачає розв’язання якихось внутрішніх завдань релігієзнавчої науки. Стосовно нашої теми можна навести такі приклади. Належність М. Грушевського, І. Огієнка, В. Липинського до тих суспільно-політичних сил, які виборювали самостійність України, спричинилася до постановки й вирішення ними питання про роль релігії в історії нашого національного розвитку. Одночасно це передбачало й вирішення таких внутрішніх проблем релігієзнавства, як-от: сутність релігії, взаємодія релігійного та національного чинників, відношення релігії і політики тощо.

Якщо говорити про перші десятиліття ХХ ст., то очевидно, що найважливішим зовнішнім чинником, який стимулював розвиток в Україні релігієзнавства й інших форм соціально-гуманітарного знання, були процеси національного визволення і суперечні їм тенденції. Взаємовідносини соціальних груп, які виникали на цьому ґрунті, розстановка соціально-політичних сил і пріоритетів різною мірою спонукали до релігієзнавчих пошуків. А тому соціально-національно-політичний критерій і є підставою виділення в окрему групу релігієзнавців відомих діячів національного відродження.

Цю групу передусім утворюють ті, хто безпосередньо працював над утвердженням української державності, брав активну участь у роботі різноманітних органів та структур, спрямованих на вирішення українського питання. Скажімо, М. Грушевський був Головою Центральної ради; М. Шаповал – її членом, генеральним секретарем і міністром урядів Української Народної Республіки; В. Липинський став послом України за гетьманату й залишався на цьому посту й за УНР до червня 1919 року; О. Лотоцький працював генеральним писарем у Генеральному секретаріаті Української Центральної

ради, був державним контролером в уряді УНР, міністром сповідань Української Держави в другому кабінеті Ф. Лизогоуба, надзвичайний посол УНР у Туреччині зі спеціальною місією переговорів із Вселенським патріархом щодо автокефалії Української церкви; “Далекоглядність Огієнка-державника, – звертає увагу З. Тіменик, – виявлялася, зокрема, у тім, що він умів співпрацювати з усіма трьома державними формаціями – Центральною Радою, Гетьманатом, Директорією, оскільки дотримувався принципу позапартійності, своєрідного центрizmu, роблячи все для утвердження українського соборництва – у сферах державно-законотворчій, релігійній, культурно-освітній, науковій” [10, 15]; В. Біднов – член УПСФ, на національному конгресі обраний членом Центральної ради від катеринославського товариства “Просвіта”; Д. Антонович був одним із засновників та активних діячів Центральної ради початкового періоду її існування (до Всеукраїнського національного конгресу), генеральний секретар морських справ, міністр мистецтв (1918 р.). За Української Держави – генеральний консул у Швеції. За Директорії – голова дипломатичної місії до Риму. Приклади можна продовжити.

Однак цим проблема встановлення їхньої ідентичності не вичерпується. Адже відомо, що не всі вони дотримувалися однакових політичних позицій, поглядів на шляхи побудови української держави тощо. Це відобразилося і на їхньому обґрунтуванні тих чи інших точок зору на соціальну роль релігії, її функціональність тощо. Інакше кажучи, маємо справу з різними методологічними підходами, неоднаковими способами концептуалізації. Різняться теорії релігії також за ідеологічним критерієм. Так, якщо концепція В. Липинського має консервативний характер, то релігієзнавчі побудови М. Шаповала можна інтерпретувати як радикальні. Однак тим спільним, що дає змогу розглядати діячів українського національного відродження як окрему спільноту релігієзнавців, є стверджені ними положення про український етнос як реальний або можливий, але самостійний суб’єкт історичної, соціальної, культурної та політичної дії, визнання своєрідності українського релігійного життя й ідеал побудови незалежної української держави, яким надихалась їхня творчість, принаймні, в означений історичний час. Передусім ця спільність позначилася на предметній зорієнтованості їхніх релігієзнавчих студій.

Часові межі діяльності цієї групи релігієзнавців – початок – 30-ті роки ХХ ст., тобто їхня активність припадає на другий етап у розвитку українського релігієзнавства. Саме в цей період вчені та соціальні мислителі, які належали до цієї групи, здійснюють видання своїх основних праць, беруть активну участь у становленні вітчизняного релігієзнавства, намагаються втілити в життя своє бачення українського церковного устрою тощо.

Це твердження вимагає певних пояснень. Звичайно, апогей національно-державної діяльності зазначених учених та соціальних мислителів припадає на 1917–1921 рр. Однак їхня творчість і як суспільно-громадських діячів, і як представників українського релігієзнавства сягає більш раннього періоду. Скажімо, М. Грушевський свою багатотомну “Історію України-Руси”, у якій він уперше формулює бачення теорії релігії і своєрідності українського релігійного життя, починає видавати з 1898 р. Уже в 1905–1907 рр. побачили світ друге видання другого, третього та четвертого томів, а в 1905–1909 рр. – перше видання п’ятого, шостого і сьомого томів. Свої перші роботи з релігієзнавчої проблематики – “Данило Братковський – суспільний діяч, письменник XVII століття” та “Аріяський соймик в Киселині на Волині в маю 1638 (Причинок до історії аріяства на Україні)” В. Липинський друкує, відповідно, в 1909–1910 рр.

Названі й інші представники українського релігієзнавства продовжували публікувати свої праці також у наступні роки. Слід відзначити й те, що поразка української революції не означала завершення релігієзнавчих пошуків цих учених. Можна сказати, що, навпаки, вона певним чином стимулювала нові дослідження, особливо ж ті, які мали українознавчу спрямованість. Очевидно, поразка по-новому висвітлила питання про ті духовні підвалини, без яких неможливі виборення і побудова незалежної України. Підтвердженням цього і є ті визначні праці, наприклад, М. Грушевського, В. Липинського, О. Лотоцького, А. Річинського, І. Огієнка, які були написані в пореволюційну добу. Події національної революції були могутнім зовнішнім стимулом подальшого розвитку релігієзнавчих досліджень її натхненників та активних учасників.

Важливо пам’ятати і те, що представники цієї групи не працювали разом у якійсь одній або кількох наукових інституціях. Вони, хоча і творили на українських землях, але належали чужим державам. Після поразки української революції багато мислителів емігрували за кордон, де писали

свої наукові праці, брали участь у створенні інституцій, що займалися релігієзнавчою проблематикою. Тобто немає підстав говорити про цю групу як про певну організаційну цілісність. Але правомірно стверджувати те, що органічність цієї спільноти ґрунтувалася на ідейних та науково-теоретичних зв'язках, про що вже йшлося. Це і дає підстави аналізувати їх творчість як окремого суб'єкта українського релігієзнавчого процесу.

У 30-ті роки минулого століття завершується суспільно-політичний, творчий і життєвий шлях більшості представників українського національного відродження, які працювали у площині релігієзнавства. А в тих, хто продовжував діяти, погляди вже були сформовані до / чи в 30-х роках або ж вони до цих проблем більше не зверталися. Вищенаведене і дає підстави висновувати, що у сфері вітчизняного релігієзнавства діяльність представників українського національного відродження обмежується першою третиною ХХ ст.

Вище проводилася думка про неоднакову роль різних груп у розвитку українського релігієзнавства. Не вдаючись у докладне обґрунтування, стверджуємо, що провідну роль у розвитку знання про релігію в перші десятиліття ХХ ст. відіграли діячі українського національного відродження. Можна сказати й так: цей етап розвитку релігієзнавства здобуває свою визначеність передусім через творчість цієї групи. Стисло зосередимося на цьому.

У творчості українських учених і мислителів розглядуваного періоду виразною є тенденція до творення власних теоретично завершених релігієзнавчих побудов. Прикладом тут можуть слугувати насамперед релігієзнавчі теоретизування М. Грушевського, М. Шаповала, А. Річинського, І. Огієнка, В. Липинського й ін.

Так, М. Грушевський у працях (багатотомні “Історія України-Руси” й “Історія української літератури”, “Початки громадянства”, “З історії релігійної думки на Україні”, “Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці” й ін.) обґрунтовує погляд на релігію як на спосіб усвідомлення і вирішення соціальним суб'єктом смисложиттєвих проблем. Використовуючи досягнення тогочасної соціологічної та філософської науки, видатний історик створює концепцію початків релігії. Оригінальністю відзначається, зокрема, його підхід до з'ясування сутності тотемізму. Викликають інтерес і його уявлення про функціональність релігії. Так, плідним є погляд історіософа на релігію як чинник досягнення соціальним суб'єктом рівноваги, збереження дієздатності в умовах нестабільності свого буття.

Оригінальний підхід властивий і релігієзнавчому пошуку М. Шаповала, основні положення якого містяться в “Загальній соціології”, що побачила світ у 1929 р. Свої висновки він будував на тому положенні, що для релігійної свідомості світ складається ніби з двох частин – святої і звичайної, профанної. Сутність релігії вчений убачав у її здатності бути регулятором суспільного життя, чинником суспільного порядку, виявом авторитету суспільства. Дослідник також розробляв положення про місце релігії у розвитку й функціонуванні різних соціальних спільнот, як-от: каста, нація тощо.

А. Річинський та І. Огієнко є авторами оригінального підходу до з'ясування специфіки релігійної свідомості певної національної спільноти, яку, крім іншого, вони обґрунтовували на основі вчення Біблії.

Своєрідність релігієзнавчої концепції В. Липинського полягає в з'ясуванні специфіки релігії шляхом дослідження її відмінності від магії, вбачання її сутності в “позитивній” містичній силі. Оригінальністю відзначаються також його погляди на роль релігії у становленні держави та культури. Органічним є і розгляд ним релігії в контексті власної теорії еліт.

Згадані теорії володіли певними евристичними можливостями. Так, концепція М. Грушевського, що якоюсь мірою перегукується з відомими теоріями К. Маркса, М. Вебера, Т. Парсонса, у своїй основі є самобутньою. Наукові розробки в цьому напрямі є перспективними. Зокрема, вони відкривають нове бачення ролі релігії в індивідуальному й суспільному житті, її взаємодії з іншими формами духовного освоєння дійсності, суті сучасної релігійності тощо.

Побіжно зауважимо, що теорій, які можна було б зіставити за своїм обсягом і теоретичною глибиною тим, що створили діячі українського національного відродження, у тогочасному українському релігієзнавстві не було.

Якщо ж ідеться про специфіку предметної зорієнтованості релігієзнавчих студій досліджуваної групи, то констатуємо їх зосередженість навколо доленосних питань українського суспільства. І саме

представники українського національного відродження ставили й вирішували питання про зв'язок релігії й української нації, про значення релігії в історії українства, відносини церкви та держави тощо. Найбільш сформованими тут були, звичайно, концепції М. Грушевського, В. Липинського, І. Огієнка, О. Лотоцького, А. Річинського та ін. Перший обґрунтував теорію про українське християнство як релігію нашого народу, а другий у працях “Релігія і Церква в історії України” та “Листи до братів-хліборобів” висунув положення, що українська нація у своїй незалежній державі має бути носієм християнської релігії, у якій кожен дотримується свого обряду – православного, уніатського, римо-католицького, – але всі об'єднані спільним християнським духом. І. Огієнко (“Українська культура”, “Українська Церква”) розглядає українське православ'я як здобуток національної культури, у той час як А. Річинський (“Проблеми української релігійної свідомості”) зосереджує свою увагу навколо своєрідності української релігійної свідомості, а О. Лотоцький у роботі “Українські джерела церковного права” досліджує фундаментальну проблему національних джерел церковного права.

Слід відзначити: особливістю українського релігієзнавства досліджуваного періоду є її спрямованість на вирішення проблем релігія – нація, релігія – церква – держава, релігія – соціальна структура суспільства, релігія – народ, виходячи з перспективи побудови незалежної України. Така властивість українського релігієзнавства вбачається у творах і В. Винниченка, і М. Шаповала, і М. Грушевського, В. Липинського, О. Бочковського й інших представників українського національного відродження. Хоча варто зауважити, що виокремлена особливість українського релігієзнавства була по-різному реалізована різними вченими – від шаповалівського постулату про неминучість заміни релігії наукою у майбутньому українському соціалістичному суспільстві до липинськівського твердження про християнську релігію як умову виборення незалежності України. Однак ці теорії є співзвучними, оскільки їх поєднує єдине проблемне поле.

Своєю предметною зорієнтованістю творчість діячів національного відродження якісно різнилася від іншої групи дослідників, учених, т. зв. “офіційного”, радянського релігієзнавства, які у своїх дослідженнях орієнтувалися на державну ідеологію, основою якої виступав догматизований марксизм. Так, комісія соціології релігії кафедри соціології філософсько-соціологічного відділу Українського інституту марксизму-ленінізму своє основне завдання вона вбачала в тому, аби стати теоретичною лабораторією для кваліфікованих кадрів антирелігійників. Зрозуміло, що націленість саме на таку роботу уже свідчила про ідеологічну заангажованість співробітників комісії, про намагання утвердити лише марксистський підхід до розуміння релігії. Остання, до того ж, розглядалася винятково в аспекті її здоланності, що негативно впливало як на процес наукового пошуку, так і на отримані результати.

Свідченням такої спрямованості можуть слугувати й наукові доповіді, які виголошувалися в 1929 р. Так, теми виступів І. Сухоплюєва були такими: “Ленін і Плеханов про відокремлення церкви від держави” та “II Інтернаціонал і релігія”. М. Нирчук виголосив доповідь “Буржуазний і дрібнобуржуазний атеїзм”. Із подібними темами співробітники секції виступали і на інших наукових форумах, залучаючи до цього також співробітників інших установ. Наприклад, на порядку денному філософського з'їзду значилися наступні виступи: Дм. Ігнатюка – “Соціальне коріння релігії та боротьба за атеїзм у перехідний період”; М. Третьякова – “Про походження релігії”; К. Штепи – “Соціологія релігії Дюркгеймівської школи”.

Як бачимо, дослідницька увага цих учених зосереджувалася навколо питання соціальних коренів релігії, її негативної соціальної ролі, а тому і здоланності цього світогляду в соціалістичному суспільстві. Прикметно, що автори цих положень, по суті, абстрагувалися від проблем українства як самостійної суспільної сили.

Діячі національного відродження чимало приклали зусиль і щодо інституціоналізації вітчизняного релігієзнавства. Ці процеси щонайперше пов'язані з іменем М. Грушевського. Так, основною сферою вивчення створюваного ним Українського соціологічного інституту він вважав примітивну культуру, невід'ємним складником якої є ранні форми релігії. У цьому напрямку й відбувалася робота семінару примітивної культури, співробітницею якого була К. Грушевська і яка 1924 р. видрукувала книжку “З примітивної культури”.

Після повернення в Україну М. Грушевський намагався продовжити діяльність соціологічної інституції, плануючи в ній діяльність групи, яка мала студіювати еволюцію правничих, моральних і

релігійних ідей. Оскільки інститут своєї діяльності в Україні не розпочав, то вивчення релігії відбувалося в інших установах і передусім у Комісії культурно-історичній і Комісії історичної пісенності, які були створені при історико-філологічному відділі ВУАН.

Ширшого розмаху вивчення релігії набуло зі створенням у 1925 р. при науково-дослідній кафедрі історії України Кабінету примітивної культури, керівником якого стала К. Грушевська. Під примітивною культурою розумілася та стадія суспільного розвитку, коли у виробничій сфері ще не було поділу праці, у соціальній була відсутня класова диференціація, а у сфері інтелектуальній переважало прелогічне мислення. Саме з дослідженням останнього вчені покладали багато надій на з'ясування сутності релігії.

Свої основні завдання Кабінет примітивної культури вбачав у вивченні пережитків примітивної культури, і з цією метою відбувалося студіювання інтелектуальної та соціальної культури народів, які перебували на нижчих щаблях культурного розвитку. До планів роботи входило також систематичне дослідження українського фольклору і побуту, реконструкція старого світогляду тощо. У такому напрямку й відбувалося філософсько-соціологічне вивчення релігійних явищ. До цієї праці залучалися співробітники та аспіранти Кабінету. Серед них – К. Грушевська, Ф. Савченко, К. Копержинський, Л. Шевченко та ін.

Форми роботи були різними. Насамперед це збір емпіричного матеріалу, особливо в зоні Прип'ятського Полісся. З цією метою розроблявся відповідний науковий інструментарій. Одна з експедицій, зокрема, досліджувала вірування й обряди, пов'язані з будовою житла та із уживанням вогню. Відбувалися також колективні заняття та дискусії, виступи й інші подібні заходи, на яких порушувалися питання філософського і соціологічного вивчення релігії. Свідченням цього є теми, які на них розглядалися: “Пережитки магії господарчої і обрядової”, “Магічне мислення і обрядовість”, “Пережитки прелогізму і магії”, “Висвітлення форм народного господарства як підоснови побуту і творчості” та ін. [7].

Наукові здобутки дослідники оприлюднювали і на сторінках наукових видань. К. Грушевська опублікувала такі статті: “З примітивного господарства. Кілька завважень про засоби жіночої господарчої магії у зв'язку з найстаршими формами жіночого господарства” [1], “До нових матеріалів про первісний монотеїзм” [2], “Навколо дикунової душі. З приводу дискусії над книгою Леві-Брюля *L'ame primitive*” [3]. Ф. Савченку належить наукова розвідка “З сучасних пережитків. Маршал Фош і “прелогічне мишлення”” [8]. Л. Шевченко видрукувала статтю “Звичаї зв'язані з закладами будівлі” [12]. Доробок К. Копержинського становлять публікації: “Обряди збору врожаю у слов'янських народів у найдавнішу добу розвитку” [6] та “Провідні шляхи дослідження обрядовості новорічного циклу” [5]. Майже для всіх статей характерним є пошук соціальних підстав релігійних явищ.

Процеси інституціоналізації вітчизняного релігієзнавства цього періоду пов'язані також з іменами І. Огієнка, О. Лотоцького, В. Біднова та ін. Як відомо, І. Огієнко був організатором і ректором Кам'янець-Подільського державного українського університету. Улітку 1918 р. на посаду екстраординарного професора історії української церкви історико-філологічного факультету був запрошений В. Біднов. Курс історії української церкви протягом шести років учений читав і на історико-філософському факультеті Українського вільного університету в Празі. А в 1921 р., перебуваючи в таборах для інтернованих у Олександрові Куявському та Щеніорні, В. Біднов разом з отцем П. Білоном видавали “Релігійно-науковий вісник”, де було вміщено і кілька праць ученого, у тому числі про автокефалію церкви на Україні.

Становленню українського релігієзнавства В. Біднов сприяв і своєю участю в наукових форумах, зокрема в роботі Українських наукових з'їздів. Так, на першому з'їзді у Празі 1926 р. він виголосив доповідь “До історії монастирського землеволодіння на Україні”, а на другому – 1932 р. – свій виступ присвятив історії Київської духовної академії у XVII ст.

О. Лотоцький був основним організатором і першим директором Українського наукового інституту у Варшаві. Для інституціоналізації українського релігієзнавства особливе значення мала видавнича діяльність установи, зокрема вихід двотомної праці “Автокефалія”.

Справі утвердженню українського релігієзнавства сприяла й діяльність А. Річинського. Із 1924 р. він редагує і видає власним коштом “незалежний місячник українського церковного відродження” “На варті”. Згодом при часописі А. Річинський організував ще й власне видавництво з цією ж назвою, де друкувалися цікаві наукові розвідки, започатковувалися цілі серії, зокрема серія “Джерела

єпископату та повноти ієрархії Української Автокефальної Церкви”. Крім того, він видавав також часописи “Нова дорога”, “Рідна Церква”, “Наше Братство”.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Релігієзнавчим студіям діячів українського національного відродження характерні такі ознаки: обґрунтування оригінальних релігієзнавчих теорій; зорієнтованість релігієзнавчих досліджень на проблемах взаємозв’язку релігії і буття українського етносу; дослідження релігії як соціального і національного чинника з перспективи постання незалежної української держави. Представники досліджуваної групи здійснили важливі кроки щодо інституціоналізації вітчизняного релігієзнавства. Цим і визначається їхня роль і місце в історії розвитку вітчизняного вчення про релігію.

Зрозуміло, розглянутий вище матеріалом історія української релігієзнавчої думки не вичерпується. Перед дослідниками і надалі актуальною залишається проблема концептуалізації історико-релігієзнавчого знання.

Література

1. Грушевська К. З примітивного господарства. Кілька завважень про засоби жіночої господарчої магії у зв’язку з найстаршими формами жіночого господарства // Первісне громадянство і його пережитки на Україні.– 1927.– Вип. 1–3.– С. 74–85.
1. Грушевська К. До нових матеріалів про первісний монотеїзм // Первісне громадянство і його пережитки на Україні.– 1928.– Вип. 3.– С. 27–33.
2. Грушевська К. Навколо дикунової душі. З приводу дискусії над книгою Леві-Брюля L’ame Primitive // Первісне громадянство і його пережитки на Україні.– 1929.– Вип. 3.– С. 27–33.
3. Колодний А. Українське релігієзнавство: стан і перспективи // Укр. релігієзнавство.– 1996.– № 1.– С. 1–8.
4. Копержинський К. Провідні шляхи дослідження обрядовості новорічного циклу // Первісне громадянство і його пережитки на Україні.– 1927.– Вип. 1–3.– С. 56–66.
5. Копержинський К. Обряди збору врожаю у словянських народів у найдавнішу добу розвитку // Первісне громадянство і його пережитки на Україні.– 1926.– Вип. 1-2.– С. 43–54.
6. Науково-дослідна кафедра історії України в Києві. Звідомлення за рік 1925/6 // Україна.– 1926.– Кн. 4.– С. 161–167.
7. Савченко Ф. З сучасних пережитків. Маршал Фош і “прелогічне мислення” // Первісне громадянство і його пережитки на Україні.– 1927.– Вип. 1–3.– 67–73.
8. Стронин А. Политика как наука.– СПб., 1872.– 530 с.
9. Тіменник З. Іван Огієнко.– Л., 1997.– 227 с.
10. Хлебников Н. Цивилизация, формы ее происхождения и причины ее падения // Хлебников Н. Исследования и характеристики.– К., 1879.– С. 196–277.
11. Шевченко Л. Звичаї, зв’язані з закладами будівлі // Первісне громадянство і його пережитки на Україні.– 1926.– Вип. 1–2.– С. 55–63.

Статтю подано до редколегії
18.05.2008 р.